

ILONSZKI GABRIELLA

Számít-e az elit folytonossága?¹

Írásom az elitkontinuitást látszólag két össze nem érő terület felől próbálja megközelíteni: az egyik terület arra vonatkozik, hogy milyen szempontból számít az *elitek változása* vagy éppen változatlansága, a másik pedig az, hogy mi az *elitek* – elsősorban a politikai elit – *funkciója*.

A két kérdést több dolog fűzi össze. Egyrészt mindkettő kapcsán elméleti és empirikus kutatási hiátusokat tapasztalok. Nem gondolom, hogy ezeket a jelen írással ki tudom tölteni, de mégis kísérletet teszek a probléma jelzésére, és amikor lehetséges, a kutatási irány kijelölésére. Az összekapcsolás másik oka, hogy gyakran az elitváltozás vagy/és -kontinuitás felvetése elfedi a másik problémát, nevezetesen azt a kérdést, hogy megfelelően töltik-e be a demokrácia elitjei feladataikat, jól játsszák-e szerepüket. Más szóval két dolgot kíván a jelen írás bemutatni: először a magyarországi politikai elitváltozás eddigi értelmezéséhez képest fogalmaz meg új kérdéseket és kijelöli a további gondolkodás lehetséges irányát, majd látszólag ettől függetlenül, de mégis ezzel szoros összefüggésben funkcionális oldalról kerülnek említésre a politikai elit működésére és teljesítményére vonatkozó problémák. Két tétel, hogy az elitkontinuitás elsősorban elméleti oldalról továbbgondolandó feladat, amelynek jó lenne kikerülnie a napi politika sehova nem vezető útvesztőjéből, másrészt, hogy nem a kontinuitás vagy diszkontinuitás magyarázza azokat a funkcionális problémákat, amelyekkel az elit kapcsán az utóbbi években szembesülünk. A két kérdés szándékom szerint logikusan összekapcsolható. Az eddigiek alapján talán már világos, hogy a kérdések és a tézisek jellegéből adódóan a választott módszerek is eltérőek lesznek: szélesebb elméleti ívű áttekintés, empirikus kutatási tapasztalatok és kutatási tervek egyaránt megjelennek.

Az elit változásának témáját több szempontból lehet vizsgálni, és ezekkel a szempontokkal a politikatudomány különböző szerzői és iskolái éltek is. Összegezve ezeket, négy nagyobb megközelítést találhatunk. A legegyszerűbb a *személyi folytonosság* vizsgálata. Önmagában érdekes és olykor elméleti kérdéseket sem nélkülöző irány ez, gondoljunk arra, hogy milyen képviseleti és rendszerlegitimációs vagy a rendszer működtetésével összefüggő kérdéseket vet föl, ha például azt találjuk, hogy egy politikai rendszerben mindig ugyanazok a főszereplők. A személyi folytonosságot természetesen nem csak a rendszerváltoztató rezsimok nehezíthetik, bár kétségtelen, hogy más a probléma súlya a becementeződött elitekről beszélő stabil nyugati demokráciában, mint autoriter, totaliter vagy éppen poszttotaliter rendszerekből kinőve. A személyi folytonosság tehát érdekes, de megkockáztatom: a kérdéskör legalacsonyabb szintje, hiszen tudjuk, hogy például az intézmények erejének milyen hatása van: a legújabb újat is maga alá gyűrheti és alkalmazkodásra készítheti egy intézmény, másrészt viszont a legrégebb régi is akár racionális megfontolás, akár érték alapú belátás alapján válhat az új képviselőjévé. Az egyéni életutak, életfordulatok a legritkább esetben tartoznak a politikai rendszerek lényegét meghatározó körülményekhez. Diktátorok esetében igen, de működő demokráciában nem, és minél jobban működik egy demokrácia, annál kevésbé számít, hogy kik vezetik. Személyek jönnek-mennek, a berendezkedés marad.

A második a *társadalmi* szint, ahol azt vizsgáljuk, hogy összességében milyen az elit, különféle szempontok alapján mennyiben különbözik például a régi elitől. Előfordulhat, hogy az „újak” pontosan ugyanolyan szociológiai, politikai és viselkedési jellemzőkkel rendelkeznek, mint a hajdan volt régiek. Több érdekes kérdés, például a képviselet témája is felfűződik erre a szála. Az elit társadalmi szintű hasonlósága vagy eltérése a nem elit csoportoktól és társadalmi háttéréből is következő preferenciáinak sajátosságai utalnak arra, hogy az elit társadalmi jellemzői mind a képviselet és legitimáció, mind a döntéshozatali tartalmi kérdései szempontjából nagyon fontosak.

A harmadik szintet *strukturális* megközelítésnek nevezném. Itt a kérdés az elit egész szerkezeti állapotára és belső átalakulására vonatkozik. Milyen szerkezeti változások mennek végbe, milyen „átcsoportosulások” figyelhetők meg az eliten belül. Olyan fontos témák tartoznak ide, mint az eliten belüli cirkuláció, az elit homogenizációja, az elit bezáródása. Végül, a negyedik a *rendszerelméleti* szint, ahol az elit jellege és a politikai rendszer jellege kapcsolódik össze. Először ezt az utóbbi kérdéskört kívánom kiemelni, mert erről a szintről beszélünk legkevésébbet – miközben itt van a legtöbb kérdőjel és megoldan-

dó elméleti probléma; majd a másik téma, az elit funkciói és teljesítménye kapcsán szólok az elit jellemzőinek és változásának egyéb előbb említett szintjeiről.

Az elitek szerepét rendszerelméleti szempontból világosan leírták (Higley et al. 1989). Eszerint az elitnek döntő szerepe van a rendszer jellegének meghatározásában, és az úgynevezett elitkonfiguráció meghatározza, hogy konszolidált demokráciával van-e dolgunk. Az elitkonfiguráció Magyarországon közel másfél évtizeddel a rendszerváltozás után még mindig – vagy lehet, hogy ismét – aktuális kérdés. Az elitkonfiguráció, vagyis az, hogy az elit egységes-e vagy sem, és amennyiben egységes, mi jelenti az egység hátterét: ideológiai, illetve egyéb kényszer vagy a konszenzus, meghatározza a politikai berendezkedés lényegét. Akkor számíthatunk konszolidált demokráciára, ha konszenzuálisan egységes elit alakul ki. A konszenzuálisan egységes elit léte az utóbbi időben joggal kerülhet ismét a politikatudományi gondolkodás homlokterébe. Ez lesz tehát az első szál, amit a jelen írás felvesz.

AZ ELIT FOLYTONOSSÁGÁNAK ELMÉLETI ÉS POLITIKAI KONTEXTUSA

A rendszerváltozás óta változó intenzitású figyelem fordult – a valószínűleg változó fontosságú – egyes elitcsoportok felé. Kezdetben a politikai elit állt a figyelem középpontjában, ami nem véletlen, hiszen maga az átmenet, az a tény, hogy a politikai elit határozta meg a napirendet és a menetrendet, hogy fontos politikai döntéseket kellett hozni, mind ebbe az irányba mutatott. Ezt követően a gazdasági elit szerepe került előtérbe azzal összefüggésben, ahogy az államosított gazdaság magánosítása zajlott. Véleményem szerint az utóbbi időben ismét a politikai elit lett a domináns szereplő, mert a rendszer működtetése végső soron ennek a csoportnak a kezében van, a legfontosabb döntéseket ők hozzák. A politikai elit újra növekvő szerepe ugyanakkor nyilvánvalóan a rendszer „problémáihoz” is kapcsolódik, a tényleges és a gerjesztett problémákhoz egyaránt. Mindazok a funkcionális hiátusok, amelyekre írásom második részében ki fogok térni (a *képviselettel, vezetéssel és gyakorlati politikákkal összefüggő deficitek*), lényegében a politikai elithez kapcsolódnak. A politikai elit iránti érdeklődés érthető azért is, mert a gazdasági rendszerváltás véget ért. Tegyük hozzá, hogy az európai rendszerekben az utóbbi évtizedben végbement változások, amelyeknek mi is követő részesei lettünk az „új politikai” (Przeworski, 1999) színterek és szereplők felértékelődésével szintén ezt az irányt erősítette. Végül, de nem utolsósorban a magyar politikai elit túlzott önreflexió igénye, amelyben az önmagáról folytatott vita vagy igazoló jelentés elnyomja a gyakor-

lati választásokról és döntésekről szóló beszédet, szintén ebbe az irányba hat.

A magyarországi rendszerváltás környezetét és az elit átalakulását sokan elemezték már, ezért nincs szükség arra, hogy a részletekre kitérjünk. A folyamatot elsősorban a hatalmon lévő kommunista és az ellenzéki elitek határozták meg. A régi (kommunista) politikai elit strukturálisan egységes volt, nem különböztek el strukturálisan a pártbeli, kormányzati-állami és parlamenti csoportjai, de természetesen a pártelit dominanciája volt jellemző, amelynek kizárólagos befolyása volt az egyéb (a demokrácia akkor természetesen nem alkalmazható szóhasználatával) képviselői elitek kinevezésére és működésére. Nem is kíván érvelő elemzést, hogy a politika és a politikai fogalma teljesen más volt a poszttotalitárius² rendszer körülményei között, mint például a ma működő demokráciánkban. Azt viszont hangsúlyozni kell, hogy a politikai demokráciák politikai elitjével szemben, amely az előbb említett hármass csoportból (parlamenti, párt-, kormányzati) áll, abban az időben egyéb csoportok is ehhez az elithez tartoztak, így a médiaelit és a kulturális elit. A poszttotalitárius puha diktatúrában a hatalom, illetve az ellenzék oldalán álló véleményformálók gyakran szimbiózisban éltek és dolgoztak. Az akkori politikai elit strukturális homogenitása és politikai osztály jellegű jellemzőin kívül pragmatikus jellemzőit és jelentős szakértelmét (Tóké, 1996) is meg kell említeni a sajátosságai között, különösen, ha a többi közép-kelet-európai rendszerrel hasonlítjuk össze. Magyarországon kisebb volt a súlya politikai-ideológiai, mint az adminisztratív-pragmatikus orientációnak. Przeworski érvelése (1991) a kommunista elit ideológiai és szervezeti hanyatlásáról világosan tetten érhető volt a magyar esetben.

Az alakuló ellenzéki elit viszonylag kicsiny volt, és a rendszerváltás tényleges évére, 1989-re szét is töredezett a „népilebejus” és az „igazi ellenzék” megosztottsága okán. A korai pártalakulás és korai intézményesülés nagyon hamar lezárta az átalakulás folyamatát az elit szempontjából is, tehát mondhatjuk, hogy ez nem kedvezett az elit új körülményekhez alkalmazkodó flexibilitásának a későbbiekben.

A régi és új elit jellemzőin kívül az átmenet jellege is meghatározta a kialakuló új elit kereteit. A rendszerközpontú elitkutatások (Higley et al. 1989) szerint a demokrácia előfeltétele a konszenzuálisan egységes elit. A konszenzuálisan egységes elit tagjai alapvetően hasonló politikai értékeket vallanak és számtalan strukturális szálon kapcsolódik egymáshoz. Joggal mondhatjuk, hogy a konszenzuálisan egységes elit tagjai nem csak szóba állnak egymással, de alapvetően bíznak a másik, esetleg rivális csoportban a közös értékek, általánosan hasonló célok és a strukturális kapcsolatok alapján. Az elit konszenzusa két módon jöhet létre. Egyrészt konvergenciával, vagyis egy hosszabb

folyamat eredményeként, amikor az ellenséges elitcsoportok szembesülve azzal, hogy párharcuk „zéró összegű játék”, amelyben mindenki vesztes marad, arra a következtetésre jutnak, hogy érdemesebb az együttműködés és a konszenzus útját járni. A másik lehetőség az elitmegállapodás, vagyis egy gyorsabb, gyakran szerződés jellegű aktus az elitcsoportok között valamely válságos vagy válsággal fenyegető helyzetben. Az európai demokráciák számtalan példát nyújtanak mindkét típusra: a konvergenciára példaként említhetjük a de Gaulle utáni Franciaországot éppúgy mint a második világháború utáni évtized(ek) Németországot, a megállapodásra pedig a Franco utáni Spanyolországot. A magyarországi tárgyalásos átmenet kétségkívül megállapodás útján jött létre a fő tárgyaló felek között (Bozóki, 2001). Ennek alapján Magyarország egyértelműen a transplacement vagy ruptúra típusba került (Huntington, illetve Juan Linz fogalmait használva), miközben a rendszerelméleti elitirodalomban általánosan elfogadottá vált az „accomodative settlement” (Higley et al. 1996) elnevezés használata erre az esetre, amelynek alapján létrejött a konszenzuálisan egységes elit, amely a demokratikus konszolidáció menedzsere és egyben élvezője volt. Érdemes megjegyezni, hogy ugyanebben a gondolatmenetben például Bulgária, Szlovákia és Románia a jövőbeli potenciális elitkonvergencia eseteiként jelentek meg – feltéve és amennyiben posztkommunista nacionalista elitjük mérsékeltté válik és/vagy ellenükben egységessé válik, a többi elitcsoport, majd integrálja a mérséklődő előbbieket, miközben Lengyelország többé-kevésbé azonos jellemzést kapott.

Az előbbieken alapján, vagyis a kommunista elit elsősorban pragmatikus jellegének, a feltörekvő új elit érettségének és az átmenet forogatókönyvének megfelelően Magyarország a sikeres demokratikus átmenet és az elitmegállapodás, illetve elitkonszolidáció példája lett. Ezt a megállapítást igyekszem árnyalni a következőkben részben elméleti megfontolások és részben konkrét tapasztalatok alapján.

KIHÍVÁSOK ÉS VÁLASZOK

Ezt a látszólag nagyon egyszerű képletet már nagyon korán kihívta – ha nem is kérdőjelezte meg – a politikai realitás.

Putnam már sokkal korábban (1976, 7. fejezet) figyelmeztetett, hogy az átmenet elitjét szükségképpen felváltja az új elit, amely aztán igazán sikerre viszi a konszolidációs folyamatot. Azt is tudjuk a szakirodalomból, hogy az elit centrális és felső csoportjai nagyobb arányban cserélődnek le, mint a periférián és alul lévő csoportjai. Ezek nagyon fontos megállapítások különösen a politikai elit szempontjából, hiszen a politikai elit kon-

centrált, magasan lévő része az elitnek. Ennek alapján alapvető változásokra lehetett számítani különösen a centrumban a tárgyalásos átmenet ellenére, kiegészítve az eliten belüli átstrukturálódást.

Korábbi rendszerváltozások elitre vonatkozó tapasztalatiból azt is tudhattuk, hogy az elitek különböző csoportjainak eltérő lesz a „sorsa” az új rendszerben. Az elitelemzések intenzíven foglalkoztak az autoriter és totalitárius rendszerek bukása utáni elitfolyamatokkal, bár eredményeiket nem lehet minden tekintetben összehasonlítani a posztkommunista rendszerek esetével – hasonlóképpen, ahogy fentebb jeleztem, a konszenzuális egységes elit kialakulását sem lehet egyértelműnek láttatni, mint azt eddig általában tettük. Tehát, például Japánban vagy Németországban az üzleti és bürokrata elit túlélte a totalitárius rendszer bukását, míg a politikai elit, amely vezető szerepet vitt a totalitárius rendszerben, nem (Dogan et al 1998). Csak egyetlen érdekes számszerű példát említve: 1956-ban Németországban a politikai elit kevesebb mint 10 százaléka volt politikailag aktív 1933 és 1940 között is. Viszont a szakszervezeti elit (0 százalék) és a médiaelit (34%) kivételével a többi elitcsoport körülbelül 2/5-e ugyanazon a helyen tevékenykedett, mint a háború előtt (Hoffman–Lange, 1998). Bármennyire is hangsúlyozni kell a totalitárius rendszerek és a poszttotalitárius rendszer (Magyarország) eltéréseit, a következőket számunkra is megfontolandó: a nem demokratikus rendszer elitjei nagyon eltérő „túlélési képességgel” rendelkeznek, és ezen belül a politikai elit esélyei nem különösen kedvezőek.

A túlélésnek, illetve a kontinuitásnak a gondolata problémaként kezdettől jelen volt az átmenetről folyó gondolkodásban, és a kilencvenes évek elején az elitreprodukció, illetve elit-cirkuláció vitáiban csúcspontot ért el, vagyis akörül, hogy megmaradnak-e a régi elit csoportjai vagy belső strukturális változásokkal kiegészülve elitcirkuláció zajlik. Nincs itt mód belemenni a témáról szóló gazdag irodalomba, de különösen a jelentős kutatási tapasztalatok alapján úgy tűnik, hogy a kérdéseket talán más-ként kell feltenni. Például egy jelentős nemzetközi panelkutatás eredményeiből kitűnt, hogy a volt nomenklatúraelit karrierútját vizsgálva Magyarországon volt a legalacsonyabb a nomenklatúrából a politikába érkezők aránya a vizsgált országok közül. Míközben a volt nomenklatúra kb. fele az üzleti világba került és menedzser vagy hasonló beosztású gazdasági vezető lett, és csupán töredékük, 5,2%-uk talált utat magának a politika világába (Wasilewski, 1998:156). Az igazi ellenpéldát Oroszország nyújtotta, ahol tényleg jelentős folytonosságot lehetett tapasztalni, de még a lengyel esetben is valamivel nagyobb arányban kerültek a nomenklatúrából a politikába. Egy másik befolyásos munkában (Higley és Lengyel, 2000) hasonló következtetés (va-

gyis replacement circulation fogalma) született a politika világára vonatkozóan a közép- és kelet-európai új elit kapcsán.

Vagyis összegezve: az első, talán leegyszerűsítő megállapítások után kiderült, hogy komplexebb és dinamikusabb megközelítés szükséges az elit folyamatainak megértéséhez. Ennek során először az elit folytonossága volt a fő kérdés, de úgy vélem, a kutatási eredmények alapján (amelyek természetesen távolról sem véglegesek és konkluzívak minden tekintetben, sok még a fehér folt, és hiányoznak az olyan típusú szisztematikus elemzések, amelyekre az előbbieken elsősorban Németország kapcsán hivatkoztam) egyre inkább előtérbe kell kerülnie annak a problémának, hogy vajon helyes-e az eredeti, az elitmegállapodásról és annak lezárt voltáról szóló érvelés.

A magyarországi elitmegállapodás érvényességét elméleti és gyakorlati-politikai szempontok alapján egyaránt meg lehet kérdőjelezni. Úgy vélem, hogy a tapasztalatok alapján visszamenőleg is megkérdőjeleződik az átfogó és megnyugtató következtetés, ami a közgondolkodást és az elméleti megközelítéseket is uralta. Mi ennek a háttere, milyen tapasztalatokról van szó? Az első szempont annak kimondása, hogy a (véleményem szerint csak kvázi) elitmegállapodás létrehozói és a politika világának mai szereplői nem ugyanazok. 1989-ben az ernyőszervezet MDF és a liberális SZDSZ volt a két domináns csoport az ellenzéki oldalon, amit nem csupán a tárgyalások során vitt szerepük, hanem maguk a választási eredmények is igazolnak, és a kommunista-posztkommunista MSZMP–MSZP volt a harmadik nagyobb csoport. Napjainkra a főszereplők, vagyis a politikában döntő befolyással bíró szereplők mások. Egyrészt az egyre inkább szociáldemokratizálódó MSZP, másrészt pedig a Fidesz, amely ugyan érdekes és sokak számára népszerű politikai erőként jelent meg már a rendszerváltozás idején, de nem volt döntő befolyása az eseményekre, és amelyet napjainkban – a politikai szándékai ellenére sem – tekinthetünk az eredeti plebejuskeresztény-nemzeti konzervatív orientáció egyenes örökösének. A többi fontos résztvevő marginalizálódott és nincs jelentős befolyása a politikai napirendre.

Másodsorban azt is végig kell gondolni, hogy mi volt a tárgyalásos átmenet célja, és ehhez képest mi történt. Elsősorban a békés átmenet jogi-alkotmányos garanciáinak biztosítása volt a fő szempont, amihez képest aztán egyre világosabbá vált, hogy a hatalom és a gazdagság redistribúciója adja a rendszerváltozás lényegét, amely problémákkal a megállapodás nem számolt, azokkal nem gondolt. És végül harmadikként meg kell említeni, hogy a kialakuló-átformálódó két fő politikai elitcsoportnak nagyon eltérő nézetei és véleményei vannak egyebek mellett – és ide fűződik majd írásom második része – az elit feladatairól és ezen feladatok végrehajtásának módjáról. Vagyis, a megváltozott szereplők, a megváltozott kérdéskörök és a konfliktusos

orientációk egyaránt abba az irányba mutatnak, hogy joggal vetjük fel az elitmegállapodás érvényességének kérdését. Mégpedig azért, mert az elitmegállapodás lényegéhez hozzátartozik annak tartós, rendszer jellegű, hogy ne mondjuk a politikai rendszer működését történelmi távlatban (és nem csupán egy évtizedre) meghatározó volta. E realitások és praktikus szempontok alapján igyekszem szélesebb elméleti mederbe is terelni a magyarországi, általam immár kvázi elitmegállapodásnak tekintett és nevezett eseményt.

Mihez képest kvázi elitmegállapodás ez, és például jogos-e, jogos volt-e elméletileg azonosságjelet tenni a spanyol átmenetben lezajlott elitmegállapodás és a magyar eset közé? Másrészt, jogos-e egyenlőségjelet tenni a denacifikáció (hoz hasonlóan és ahhoz hasonlítva) egy totaliterrendszer elitfolytonossági viszonyai és a magyar eset közé? Ezt az utóbbi példát azért kell harmadik esetként ide kapcsolni, mert lényegében a náci totalitarizmussal való azonosítás áll a személyi folytonosság szerepét hangsúlyozó gondolatmenet háttérében. Politikailag érthető törekvésről van szó, de a politikatudományban világos határvonalat kell húzni, ahogy azt már megtették – számos elméleti és gyakorlati szempont alapján – a totaliter-, poszttotaliter- és az autoriterrendszerek között.

Úgy gondolom, hogy az említett három rendszerváltoztatás-rendszerváltozás elitfolytonossági, illetve elitcirkulációs folyamatai ennek megfelelően mások: a korábbi rendszer jellege, az elitcsoportok közötti problémák tere és azok mélysége, az elit-szereplők száma, valamint az új elitkonfiguráció kialakulásának időtartama alapján megkülönböztethető az *elitkonvergencia*, a *kvázi elitmegállapodás* és az *elitmegállapodás* forгатókönyve a német, magyar, illetve a spanyol esetre vonatkoztatva. A német esetben a totaliterrendszer uralkodó politikai elitje ténylegesen az ellenfelek kiirtására törekedett (olykor sikerrel), az összeomlás után a politika minden szintjén megjelent a denacifikáció igénye, ami a politikában nagyrészt sikeresen megtörtént, és az új-régi elitcsoportok között hosszú ideig nem volt beszéd. Így tehát egy hosszabb folyamatban és az elitkonvergenciájával történt meg a német demokrácia konszolidációja, mondjuk időben az 1966-os nagykoalíció megalakulása körüli időszakiig bezárólag. Ebben a folyamatban egyaránt benne volt a szociáldemokrácia Bad Godesberg-i reform programja és a konzervatívok radikális politikájának enyhülése, valamint a német megosztottságból adódó feladatok, ha nem is konszenzusos, de a közös érdekek felismerésén alapuló kijelölése. Az elit konvergenciája, elfogadó-megértő kooperációja támaszkodott a német csodára, de kovácsa is volt annak.

A spanyol esetben egy viszonylag rövid ideig tartó folyamatban lényegében az átalakulás minden területét érintve és minden potenciális szereplővel kalkulálva jött létre az elitmeg-

állapodás. Tudjuk ugyan, hogy a Moncloa-paktumok gazdasági részét végül is nem írták alá a szakszervezetek és a gazdasági szereplők, tehát végeredményben az is a politikai elitre várt, de a politikai elit megegyezett a gazdasági problémák egy részéről is, ráadásul a gazdaság átalakítása nem is merült fel olyan mélységben, mint a posztkommunizmus körülményei között.

Mindezzel ellentétben Magyarországon egy szűk szereplői csoport (és ezt nem csupán a politikai szereplők számára és aztán változó jellegére értem, hanem arra is, hogy nem voltak jelen, nem alakultak ki az egyéb szereplők, az autonóm és tevékeny szakszervezetek, értelemszerűen nem lehettek jelen a gazdasági élet új vagy régi-új szereplői stb.) csak részlegesen fedte le a rendszerváltozás problémáit, nagyon sok fontos kérdés nem került napirendre, tehát a lényegét tekintve csak egy kvázi elitmegállapodásról beszélhetünk.

Az azóta eltelt időszak fejleményei igazolják ennek a tételnek a jogosságát. Természetesen ez nem jelenti, hogy vészharangot kellene kongatni a magyarországi demokráciát illetően – annak ellenére, hogy nagyon sok nem szeretni való része van a politikai rendszerünknek úgy intézményi mind működésbeli oldalról. A problémák egy részét az elit működése, az elit funkcióinak alul teljesítése okozza, aminek egyik háttér tényezője a túlértékelt (illetve szerintem helytelenül feltételezett és végegesnek kikiáltott) elitmegállapodás, pontosabban annak hiánya. Konszenzuálisan egységes elit nélkül is működtethető a politikai demokrácia, csak működése problematikusabb, az egész rendszer sérülékenyebb, és előbb-utóbb politikai hatékonysági gondok jelentkeznek.

Más ország is volt Európában, ahol a körülmények félrevezették a megfigyelőket, elemzőket, és elhitték az elitmegállapodás tényét, majd később kellett szembesülniük annak hiányával. Nevezetesen Olaszországról van szó, ahol történelmileg legalább két esetben (előbb az olasz egység kialakulásánál, utóbb a második világháború után) fogalmazták meg az elitmegállapodás programját és megvalósulását; és az 1980-as években egyre erőteljesebbé váló válság, majd a 90-es évek eleji összeomlás hívta fel a figyelmet a konszenzuálisan egységes elit hiányára. A magyar esetre visszatérve: a kvázi elitmegállapodás elkerülhetetlen felfelérésével szinte természetesen került felszínre mind a csoportok közötti konfrontáció és ebből következő látványos politikai stílusváltás és egyéb tartozékai, amelyek sorába tartozik a konfrontatív személyi politizálás és a bizalom, illetve együttműködés hiánya (Ilonszki, 2001). Paradox módon ebből nem pusztán negatív következtetéseket lehet levonni: már középtávon realitás lehet az elitkonvergencia szükségének felismerése az egyes elitcsoportokon belül. A rendszer alulteljesítése, az elit funkcióinak tisztázatlansága és magának az elitnek a rossz teljesítése ráviheti az elit csoportja-

it, hogy a konvergencia előnyeit értékelve és a folytonosság se-hová nem vezető kérdéseit maga mögött hagyva a kooperáció útjait keresse. Mi más figyelmeztethetné erre jobban, mint az a jelzés, hogy amikor a konfliktusos viszonyban álló elitcsoportok igyekeznek bevonni a társadalmat konfrontációjukba, a társadalmi vita szinte mindig a rendszer és az elit teljesítménye körül csúcsosodik ki, miközben a társadalom nem tűnik igazán fogékonynak a folytonosság kérdéséről szóló vitákra. A kvázi elitmegállapodástól a tényleges elitkonvergencia segítségével is el lehet jutni a konszenzuálisan egységes elit konfigurációjához, a jól működő konszolidált demokráciához.

Ezzel a gondolattal érünk el dolgozatom második részéhez, amelyben két dolgot kívánok bemutatni: egyrészt a politikai elitkonfliktusok néhány paradoxonjára kívánom felhívni a figyelmet, másrészt a politikai elit funkcionális hiátusaira térek ki – ezzel jutva vissza az alapkérdéshez: ebben a kontextusban van-e jelentősége az elit folytonosságának?

EGY ELITCSOPORT – SAJÁTOSSÁGOK ÉS KÉRDŐJELEK

Az eliten belül több csoport jellemzőiről, összekapcsolódásáról, folytonosságáról vagy éppen annak hiányáról írtak a rendszerváltás során és azt követően. A következőkben a politikai elitről lesz szó, mert ez a rendszer egészének működtetése szempontjából kulcsfontosságú csoport, amelynek jelentősége a gazdasági átalakulás befejeztével csak megnövekedett. Raymond Aron régi elitdefiníciója (1950:9), amely szerint a legfontosabb csoportokat a „politikai vezetők, kormányzati hivatalnokok, gazdasági igazgatók, a tömegpolitikai vezetők és a katonai vezetők alkotják” részben megállja a helyét napjainkban is, de született egy új kategória, a képviseleti elit, amely a pártvezetőket, a miniszteriális vezetőket és a parlamenti elitet foglalja magában. Bár a három csoport nem áll szükségképpen ugyanazon fontossági szinten a döntési folyamatok szempontjából, többségük eleget tesz az elitről szóló másik fontos követelménynek, nevezetesen, hogy „...jelentős szervezetekben és mozgalmakban stratégiai pozíciót elfoglaló szereplőkről van szó, akik.... képesek az országos politika ügyeit rendszeresen és jelentősen befolyásolni” (Dogan et al., 1998:15).

Bár a képviseleti elit kormányzati, pártokbéli és parlamenti részei nem egyformán helyezkednek el a politikai hatalmi struktúrában, jelentősek a kapcsolataik és jelentős átfedések is tapasztalhatók. Például, bár tudjuk, hogy a parlamenti képviselők egy szűkebb csoportja közelebb van a stratégiai döntésekhez, mint az úgynevezett periferiális csoportja, az utóbbiak is számtalan módon befolyásolhatják a fontos döntéseket a pártban vagy a helyi politikában elfoglalt pozíciójuk okán. A parla-

menti elit jelentős része szorosan kapcsolódik a párthierarchiához, vagy másként fogalmazva a pártvezetők nagy számban kerülnek választások útján a parlamenti arénába. Ahogy az 1. táblázat mutatja, a rendszerváltás óta folyamatosan nőtt a pártve-

1. táblázat. Vezető párttiszttség a két nagy pártban és az egész parlamentben a képviselők körében (%)

Év	Az egész parlamentben	MSZP	Fidesz
1990	5,9	20,9	9,1
1994	18,6	7,0	36,4
1998	23,3	17,4	15,5
2002	36,5	36,1	28,9

2. táblázat. A parlamenti mandátummal rendelkező miniszterek és politikai államtitkárok száma és aránya megválasztásukkor

	Képviselő		Nem képviselő		Összesen	
	szám	%	szám	%	szám	%
Miniszterelnökök	4	100	0	0	4	100
Az 1. kormány miniszterei	18	63	12	37	30	100
Az 1. kormány politikai államtitkárai	23	79	6	21	29	100
A 3. kormány miniszterei	21	84	4	16	25	100
A 3. kormány politikai államtitkárai	15	75	5	25	20	100
A 4. kormány miniszterei	14	58	10	42	24	100
A 4. kormány politikai államtitkárai	15	52	14	48	29	100
Az 5. kormány miniszterei	9	60	6	40	15	100
Az 5. kormány politikai államtitkárai	19	79	5	21	24	100

Forrás: Kurtán S. kézirat plusz saját számítások
* 2002 decemberéig

zetők aránya a képviselők között – függetlenül attól, hogy melyik nagy párthoz tartoznak. A miniszteriális elit jelentős része szintén a pártokból és a parlamentből kerül ki. A 2. táblázat jelzi a kormányzati elit (ide értve nem csak a minisztereket, hanem a politikai államtitkárokat is) és a parlament közötti kapcsolódást. Nagy részük a párthierarchiához is kötődik. Az eltérések ellenére a pártalapú kormányzati hierarchia nagy része rendelkezik parlamenti háttérrel is. Az átfedések mértéke annál inkább meggyőző, mert mindez nagyon jelentős választási variancia mellett történt. Talán az 1998–2002-es kormányzati ciklus lóg ki a sorból, amikor az új kormánypartot meglepetésként érte saját győzelme, és egy nagy – de nagyrészt új és tapasztalatlan – frakcióval a háttérben nem tudott elegendő szakértelmet rekrutálni saját soraiból a kormányzati posztokra. Általánosságban azonban a párt, parlamenti és kormányzati elitek összefüggnek és átfedik egymást. Ők a képviseleti elit.

Ahogy már az előbbieken láttuk (Wasilewski, 1998), a politikai elitbe nálunk nagyon kis százalékban kerültek be a régi politikai elit tagjai. Az elit jellemzőinek leírására természetesen ezt a kutatási irányt még tovább kell folytatni. Bár az újabb kutatási eredmények nem teljeseek, és itt nincs mód részletes közlésükre,³ a személyi alapú folytonosság jelentőségének csökkenő fontosságára álljon itt egyetlen táblázat (lásd 3. táblázat),

3. ábrázat. A pártállam parlamentjével mutatott folytonosság (No. és %)

Pártok	1990	1994	1998	2002
MDF	6,4% (10)	2,6% (1)	,0%	,0%
SZDSZ	2,0% (2)	1,4% (1)	,0%	,0%
Fidesz	,0%	,0%	,0%	,0%
MSZP	16,3% (7)	6,0% (13)	5,8% (8)	1,7%(3)
FKgP	,0%	,0%	,0%	–
KDNP	,0%	4,5(1)	–	–
MIÉP	–	–	,0%	–
Independents	42,8%(3)	,0%	,0%	–
All	5,8% (22)	4,0% (16)	2,0% (8)	0,8% (3)

Forrás: Schwarcz, A. kézirat

amely magának a képviseleti intézménynek a folytonosságát mutatja. Természetesen ezen kívül egyéb személyi folytonosságokat is lehet részletesen vizsgálni, de a személyi folytonosságok jelentősége a demokratikus körülmények között elhanyagolhatóan tűnik az elit társadalmi, strukturális és rendszerjellegű cirkulációjához képest, mert ezeknek nagyobb a potenciális hatása az elitfunkciók és teljesítmények szempontjából.

A társadalmi cirkuláció kérdése arra irányul, hogy az új csoport csoportként mennyire hasonlít vagy különbözik az előzőtől és természetesen választóitól. Egyáltalán nem biztos, hogy a demokratikus rekrutáció és a politikai verseny automatikusan úgy változtatja meg a felül lévő csoportokat, hogy mondjuk tisztesegebb képviseletet jelent. Természetesen a képviselet egyszerre vonatkozik a kik ők mellett a mit csinálnak problémájára is, és ilyen értelemben a mikrokozmosz azonosság mellett a policyk, a gyakorlati döntések jellegéhez is hozzájárul. Nem lebecsülhető az előbbi, hiszen a „tükör” torzítása, a társadalomtól való távolság és a társadalomtól való eltérések – különösen egy rendszerváltoztató időszak után – szimbolikus jelentőséggel bírnak, és nem lebecsülhető az utóbbi sem, mert az elit társadalmi jellege ma már elfogadottan befolyásolja döntéseit is (szemben azokkal a korábbi megközelítésekkel, amelyek kizárólag az első sorban pártmeghatározta képviseleti dimenziókat emelték ki). A 4. táblázat pontosan arra hívja fel a figyelmet, hogy az új elit jó néhány szempontból kevésbé tükrözi a társadalmat, mint a korábbi. A demokratikus intézmények egyre nagyobb távolsá-

4. táblázat. A képviseleti deficit alakulása

Év	Nők aránya	Átlag életkor	Egyetemi diploma	Jogi diploma	Műszaki, természettudományi diploma	Társadalomtudományi végzettség	Tanárok	Újságírók
1985	29,8	46,6	59,8	3,6	15,8	n. a.	9,8	n. a.
1990	7,6	45,85	90,7	21,3	36,0	47,1	19,2	10,4
1994	11,2	46,61	91,9	18,8	35,7	45,7	13,9	6,4
1998	7,8	46,29	92,9	22,0	38,5	46,1	13,4	5,0
2002	9,7	46,64	94,4	20,9	33,9	49,5	13,0	3,8

got teremtettek ebben a szimbolikus térben a képviseleti elit és a társadalom között.

Strukturális szempontból az egyes elitcsoportok hasonlósága vagy különbözősége, egymástól való távolsága vagy közelsége a meghatározó. A konfrontációt hangsúlyozó elitviselkedés háttérében ezzel éppen ellentétesen a képviseleti elit növekvő homogenizációjának lehetünk tanúi. A képviseleti elitek a legtöbb jellemzőjük tekintetében összecsúsznak, amit az 5. táblázat illusztrál. Ez jelzi a rekrutációs szempontok megváltozását és hasonlóná válását az egyes pártokban és az új csoportok relatív bezáródását, de jelen témánk szempontjából azt a követ-

5. táblázat. A homogenizáció néhány dimenziója a két nagy párt vonatkozásában

	Helyi politika		Vezető párttiszség		Nincs politikai funkció		Parlamentari tapasztalat		Jogász	
	MSZP	Fidesz	MSZP	Fidesz	MSZP	Fidesz	MSZP	Fidesz	MSZP	Fidesz
90	20,9	0,0	20,9	9,1	37,2	90,9	11,6	0,0	9,4	26,1
94	55,6	27,3	7,0	36,4	28,5	22,7	15,0	68,2	8,9	11,1
98	42,8	41,9	17,4	15,5	16,6	41,2	78,3	23,0	7,3	12,0
02	60,6	65,7	36,1	28,9	8,3	3,0	55,6	75,9	9,1	11,1

kezményt is, hogy széles társadalmi csoportok a szimbolikus képviselői deficitet (mind a távolság, mind a növekvő különbözőség értelmében), és a policydeficitet (az egyre homogénabb csoport policyalternatívái nem világosak) az elitre vonatkozó legitimitációs deficitte is transzformálhatják. Ez az elitre irányuló legitimitációs deficit tovább gerjesztődik és még nyomatékosabbá válik a konfrontatív politikai stílus által. Az elitek közötti konfrontáció gerjesztése politikai-legitimitációs értelemben nem tűnik tehát eredményesnek.

Az eddigiek alapján az elitváltozás négy értelmezési (személyi, társadalmi, strukturális és rendszerszintű) dimenziója közül a (csekély) személyi kontinuitás látszik legkevésbé magyarázni azokat az elitfunkciókkal összefüggő működésbeli hiányokat és problémákat, amelyeknek tanúi lehetünk a *vezetés, a képviselő és a politikai-gyakorlati* kapacitás szintjein, miközben a társadalmi és strukturális cirkuláció irányai, nem is szólva a (kvázi) elitmegállapodás kudarcáról szoros összefüggést mutatnak ezekkel.

A vezetési kapacitás elsősorban terveket és pragmatikus gondolkodást jelent. De része a határozottság is, amelynek azonban kooperációs hajlandósággal kell kiegészülnie. Ide tartozik az alkalmazkodóképesség, még inkább a reagálóképesség, ami a változó körülményekhez, feltételekhez való alkalmazkodást, de nem azok kiszolgáltatását jelenti. Végül elengedhetetlen a megnyerés és bevonás képessége, vagyis olyan bizalmi légkör kialakítása, amelyben a társadalmi csoportok és a politikai ellenlábások is elismerik a vezetők integritását és bizalmat szavaznak nekik. A képviselő akkor működik jól, ha (az elkerülhetetlen) távolságokat közel hozza és (az elkerülhetetlen) különbözőségeket megfelelő kapcsolatokkal áthidalja, amely kapcsolatok egyaránt vonatkoznak a stílusra, a szervezetre és a döntésekre. Végül a gyakorlati, döntési kapacitás arra vonatkozik, hogy a végiggondolt alternatívák nyomán az igazán fontos policyterületeken megszületnek-e a döntések, és azokat kohe-

rens módon hajtják-e végre. Természetesen ezek a funkciók össze is függenek, és sikereik-kudarcaik feltételezik egymást. Ezek az elitfunkciókra vonatkozó feltételek-követelmények, illetve érvényesülésük további részletes kutatásokat igényel, de az elittel kapcsolatos problémák tekintetében általánosságban irányadóak.

Véleményem szerint mindhárom funkció tekintetében komoly hiányokat fedezhetünk fel. Lényegében mindegyik funkció jó teljesítéséhez nagyfokú önbizalom és a többi szereplő iránti bizalom is szükséges. Mintha a két nagy politikai csoportból egyaránt hiányoznának ezek a tulajdonságok vagy képességek. A baloldal úgy véli, hogy még mindig szabadkozni kell a múlt örökségéért, a konzervatív oldal pedig még mindig nem hiszi, hogy komoly és jelentős politikai partnerként fogadják el. Ezért uralkodhat el a konfrontatív politikai stílus, amelynek egyik eleme a személyes konfrontáció, és annak eszközeként a posztkommunista rendszerrel való személyi folytonosság oksági, magyarázó tényezőként való bemutatása, amelyre eddigi ismereteink alapján lényeges és szignifikáns bizonyítékok nincsenek. Véleményem szerint eredményesebb kutatási és politikai irány lehet az, amelyben egyrészt elismerjük, kimondjuk a (kvázi) elitmegállapodás felfelcsúszását, és a konvergencia feltételeit keressük és próbáljuk meghatározni, másrészt pedig az elitjeljesítmények hiányosságait elemző módon feltárjuk, ami nemcsak a rendszer működése szempontjából fontos, de vég-eredményben a különböző főbiák ellenszereként az elitkonvergencia érdekeit is szolgálja.

JEGYZETEK

- ¹ A tanulmány az Ettersberg Foundation által 2003 októberében hasonló témában Weimarban rendezett konferencián tartott előadásom átdolgozott változata.
- ² Igyekszem Linz és Stepan (...) nyomán következetesen használni ezt a fogalmat a kádárizmus jellemzésére, mert ez világítja meg legjobban az autoriter (pl. Spanyolország) és a puha kommunista diktatúrák közötti különbséget, amely megkülönböztetést az új elit konfigurációs problémakör kibontásánál is alkalmazok.
- ³ Ez irányú empirikus kutatások egy tágabb, a XX. századi magyarországi képviselői elit cirkulációjával foglalkozó OTKA-kutatás részeként készülnek.
- ⁴ Elnézést kérek az olvasótól, hogy az eredetileg angol nyelvű előadás lábjegyzeteit nem magyarítottam, hanem meghagytam a hivatkozott szerzők angol nyelvű publikációját, és nem szerepelnek esetleg olyan írások, amelyek kizárólag magyarul szólnak hozzá a témához.

HIVATKOZÁSOK⁴

- Aron, Raymond (1950) „Social Structure and the Ruling Class” *British Journal of Sociology* (1) 1–16, 126–143.
- Bozóki, András ed. (2001) *The Roundtable Talks of 1989: The Genesis of Hungarian Democracy*. Budapest–New York: CEU Press.
- Dogan, Mattei–John Higley, Elites, Crises, and Regimes in Comparative Perspective in: Mattei Dogan and John Higley eds. *Elites, Crises, and the Origins of Regimes*. 1998. Rowman and Littlefield 3–29.
- Higley, John–Michael G. Burton (1989) *The Elite Variable in Democratic Transitions and Breakdowns*. *American Sociological Review* (54):1 February.
- Higley, John and György Lengyel eds. (2000) *Elites after State Socialism*. Lanham: Rowman and Littlefield.
- Higley, John–Judith Kullberg–Jan Pakulski (1996) *The Persistence of Postcommunist Elites*. *Journal of Democracy* 1996 (7):2 April 133–47.
- Hoffman–Lange, Ursula, *Germany: Twentieth Century Turning Points*. In: Mattei Dogan and John Higley eds. *Elites, Crises, and the Origins of Regimes*. 1998. Rowman and Littlefield 169–188.
- Ilonszki, Gabriella (2000) in: Frentzel–Zagorska, Janina and Jacek Wasilewski eds. *The Second Generation of Democratic Elites in Central and Eastern Europe*. Warsaw: ISP PAN.
- Linz, Juan–Alfred Stepan (19.) *Consolidation of Democracy in Southern Europe, Latin America and Central Europe*.
- Przeworski Adam (1991) *Eastern Europe. The Most Significant Event in Our Life?* In: Adamski and Wnuk-Lipinski eds, *Challenges to Pluralism in Eastern Europe*. Warszawa: Polish Academy of Science/Institute of Sociology and Philosophy.
- Przeworski, Adam –Susan Stokes- Bernard Manin eds. (1999) *Democracy, Accountability and Representation*. Cambridge University Press.
- Tóké, Rudolf (1996) *Hungary’s Negotiated Revolution 1957–1990*. Cambridge University Press (elsősorban az *Opposition and dissent* c. fejezet).
- Wasilewski, Jacek (2001) „Three Elites of the Central East European Democratization” in: Radolsaw Markowski and Edmund Wnuk-Lipinski eds. *Transformative Paths in Central and Eastern Europe*. Warsaw: Friedrich Ebert Stiftung 133–142.
- Wasilewski, Jacek (1998) „Hungary, Poland, and Russia: The Fate of the Nomenclatura Elites” in: Mattei Dogan–John Higley eds. *Elites, Crises and the Origins of Regimes*. Rowman and Littlefield, 147–168.

LENGYEL GYÖRGY

A magyar gazdasági elit cirkulációja a kilencvenes években: lassulás és bezáródás

AZ ELIT CIRKULÁCIÓJA ÉS A RENDSZERVÁLTÁS

Az elitelméleti hagyomány egyik kulcscatégoriája a cirkuláció. Pareto az elitet egy folyóhoz hasonlította, mely állandó lassú változásban van, majd időről időre megáradhat, s aztán ismét visszatér a lassú változás medrébe. A forradalmak – mondja – akár a lassú cirkuláció, akármi miatt törjenek is ki, úgy keletkeznek, hogy az elitben felhalmozódnak az előnytelen reziduumok, míg az alsó rétegekben kitermelődnek az irányításhoz szükséges tulajdonságokkal rendelkezők, s ezek hajlandók az erőszakot is alkalmazni céljaik érdekében (Pareto 1983, Vol. III. pp. 1421–1432).

A cirkulációnak, az elitek változásának többféle típusa lehet. Az új elitelméletben alkalmazott egyik lehetséges tipológia a változás mértékét és módját tekinti irányadónak. Ha a változás széles és mély, módja pedig gyors és kényszerítő jellegű, akkor a cirkuláció forradalmi elitcserét jelent. Egy kvázicserélődés esetét írja le, ha a gyors és erőszakolt változások zajlanak le, amelyek azonban az elitváltozás mértékét és mélységét kevésbé érintik. Ha a változás lassú és békés, mértékét tekintve pedig csekély, akkor inkább a reprodukció tanúi vagyunk. A negyedik típus, a tulajdonképpeni klasszikus elitcirkuláció békés és lassú változásokat jelent, amelyek azonban elég szélesek és mélyek ahhoz, hogy az elit rugalmatlan tagjait kiszűrjék, a klikkesedést, az intézményi beágyazottságon nyugvó érdekviszonyok rögzü-